

מכללת הרצוג

שלוחת סמינר נוות ישראל

השפעת תקשורת תומכת חלופית על ילדים הלוקים באוטיזם

המנחה : גב' אורלי חבצלת

מגישה : תהילה דהאן

אלול התשע"ו

תוכן עניינים

2.....	מבוא
4.....	סקירת הספרות
4.....	פרק א' - אוטיזם
4.....	• מאפייני האוטיזם
5.....	• קריטריונים לאבחנה של אוטיזם על פי DSM - 5 (2013)
6.....	• הגורמים לאוטיזם
8.....	פרק ב' - מיומנויות תקשורת ושפה על הרצף האוטיסטי
8.....	• לקות תקשורת ושפה
9.....	• תקשורת בין-אישית אצל ילדים עם אוטיזם
11.....	• תקשורת בלתי מילולית של ילדים עם אוטיזם
12.....	• עידוד התפתחות השפה - דרכי טיפול
15.....	פרק ג' - תקשורת תומכת חלופית
15.....	• תקשורת תומכת חלופית
15.....	• אמצעי התקשורת התומכים
17.....	• השימוש בתקשורת תומכת חלופית אצל ילדים עם אוטיזם
19.....	מקרה בוחן
19.....	תיאור המשתתפים
19.....	תיאור המחקר
23.....	תוצאות- מקרה בוחן
24.....	דיון ומסקנות
25.....	סיכום
26.....	ביבליוגרפיה

מבוא

בעבודתי זו, בחרתי להתמקד בהשפעת תקשורת תומכת חלופית על ילדים עם אוטיזם. בחרתי בנושא זה מאחר ועסקתי בתחום של תקשורת תומכת חלופית בתור גנת בגן תקשורת, שבו נמצאים ילדים שאובחנו עם אוטיזם. ברצוני לדעת ולבדוק אילו מיומנויות ניתן להשיג בעזרת התת"ח? והאם צורת תקשורת זו עוזרת לכלל הילדים עם אוטיזם?

אחד המאפיינים של ילדים עם אוטיזם, ע"פ הקריטריונים המופיעים ב- D.S.M 5, הוא לקות איכותית בתקשורת.

תקשורת היא תהליך של העברת מסרים בין בנ"א ולכן היא תנאי הכרחי לקיום כל מערכת חברתית. בתהליך זה קיימים שלשה מרכיבים עיקריים: מוען, נמען ומשוב - כאשר המשמעות שמייחס הנמען לשדר היא זו ההופכת אותו לתהליך תקשורתי.

העברת מסרים בתהליך תקשורתי יכולה להתקיים באמצעות תקשורת מילולית - תקשורת מילולית זוהי תקשורת באמצעות דיבור. הדיבור הוא הביטוי הקולי של השפה והוא משמש כאמצעי הנפוץ והיעיל ביותר בתקשורת הבין-אישית. בעזרת הדיבור יכול האדם לשוחח ולקיים קשרים שונים. הדיבור מסייע לאדם בהעברת מידע, בביטוי רגשותיו וצרכיו.

במצב בו קיים קושי/ליקוי באחד הערוצים של העברת מסר מילולי, נצרך המתקשה/ הלוקה לפתח תקשורת חלופית כדי לתקשר, ולכן פותחה התקשורת הבלתי מילולית שהיא מ מורכבת מסמלים שונים כגון: תנועות ידיים וראש, הבעות פנים, ג'סטות וכל סימן בלתי מילולי אחר הבא כדי להקל על משימת התקשורת.

ילדים עם קשיי תקשורת נמצאים רב הזמן עם עצמם, בעולם משלהם. אם נביט עליהם מן הצד נראה שהם, כביכול, נמצאים בתוך "בועה". מדברים - עם עצמם, משחקים - עם עצמם, וצוחקים - לעצמם.

המטרה העיקרית שלנו בעבודה עם ילדים עם אוטיזם היא לסייע להם לתקשר נכון עם הסביבה, לתווך להם אינטראקציות חברתיות ולעזור להם לצאת מ"הבועה" בה הם נמצאים במהלך היום.

אחת הדרכים לסייע לילדים עם אוטיזם להתגבר על הלקות התקשורתית שלהם, הן אצל ילדים המתקשרים באופן מילולי והן אצל ילדים עם צורת תקשורת בלתי מילולית, היא תת"ח - תקשורת תומכת וחלופית.

העבודה תחולק לשלושה פרקים, פרק א' יעסוק בגורמים לאוטיזם, המאפיינים והקירטריונים לאבחנה של אוטיזם לפי ה- 5 D.S.M. (2013). פרק ב' יעסוק במיומנויות תקשורת ושפה על הרצף האוטיסטי ואיך מעודדים התפתחות שפה אצל ילדים אלו. פרק ג' יעסוק בתקשורת תומכת חלופית- הסוגים השונים ואופן השימוש בהם.

לסיום- אנתח מקרה בוחן שיציג את התקדמות ילדים עם אוטיזם, בעקבות השימוש בתקשורת תומכת חלופית.

שאלת המחקר בעבודה זו היא:

מהי תרומת התת"ח לילדים עם אוטיזם?

במחקר שלי ברצוני לבדוק האם תקשורת בתת"ח מאפשרת לפצות ולהקל על קשיי התקשורת הנובעות מאוטיזם? האם השימוש בסמלים יכול לסייע לילד בזיהוי ובאיתור צרכים ומסרים בסיסיים הדרושים לתפקודו היומיומי ובהעברתם לשותפי התקשורת שלו?

במהלך המחקר שלי אבדוק באמצעות תצפיות את התקדמות ילדים עם אוטיזם - מילוליים ובלתי מילוליים במיומנויות השפה ע"י השימוש בתת"ח.

תקוותי מאנשי מקצוע בתחום, שיכירו בכך שתקשורת תומכת חלופית עוזרת רבות לילדים עם אוטיזם - לתקשר עם סביבתם ולהביע את רצונותיהם. ועל כן ישקיעו את מירב המאמצים בהתאמת התת"ח לילד המיוחד והקניית דרכי השימוש בו.

סקירת הספרות

פרק א' - אוטיזם

• מאפייני האוטיזם

Grandin (2010), מומחית להתנהגות בעלי חיים, שיש לה אוטיזם, השתמשה בכישורים חזותיים יוצאי הדופן שלה ובקשב שלה לפרטים כדי ליצור דרכים חדשות לטיפול בבקר ובמקנה. תכניותיה המאופיינות באנושיות ובעלויות משתלמות, הפכו את עולמנו לטוב יותר. את הקרדיט על התגברותה על המכשולים של החיים עם אוטיזם, Grandin מעניקה למוריה ולמשפחתה. כיום, כפעילה בתחום האוטיזם, היא משוחחת עם אנשים רבים על החוויות שלה ומתארת איך זה מרגיש לחשוב בתמונות.

לדברי Grandin (2010) במשפחת האנשים עם אפשר למצוא את איינשטיין, מוצרט וטסלה, והיא מרמזת על כך שכמה ממצאי הטכנולוגיה החדשניים ביותר, שייכים לקבוצת האנשים עם אוטיזם. מובן שלא כל אדם עם אוטיזם הוא גאון ואין זה נכון לצפות שכל אחד שיש לו אוטיזם יפגין כישרון מיוחד שיאפיל על הקשיים שלו. רבים מתקשים להבין ולהסתדר בעולמנו אך כפי שניווכח לדעת, חלק מהקשיים נעוצים בחוסר ההבנה של העולם את האנשים עם האוטיזם (Grandin, 2010).

מומחים מדברים על "המשולש": שלושה סוגים נרחבים של הבדלים אשר מגדירים את האוטיזם. המונחים המדויקים אינם תמיד זהים אך הם מתייחסים ללקויות בתחומים הקשורים זה בזה, של אינטרקציה חברתית, שפה ותקשורת ודפוסי התנהגות.

אצל ילדים עם אוטיזם ניכרים ההבדלים כבר כשהם פעוטות, והם אינם נעלמים עם התבגרותו. שלא כבעיות רפואיות אחרות, לא ניתן לאתר את האוטיזם באמצעות בדיקת דם או סריקת מוח. מומחים מחפשים אחר התנהגויות ספציפיות בשלושה תחומים כדי לקבוע האם הפציינט סובל מאוטיזם:

- אינטרקציה חברתית: באופן כללי ניתן לומר שקשה לאנשים על הספקטרום

האוטיסטי לחלוק חוויות עם האחרים. פסיכולוגים מזהים לקויות בהבנת רגשותיהם

ותחושותיהם של אחרים.

- תקשורת: קשיים בתקשורת נעים מחוסר יכולת לייצר מילים בעלות משמעות ועד לבעיות בהבנת דבריהם של אחרים ויצירת הקשר לדבריהם, לכתוב או להתבטא באופן לא מילולי. בעיה נפוצה של אנשים על הרצף האוטיסטי היא חוסר יכולת לקיים שיחה רגילה.
- תחומי עניין והתנהגות: אנשים עם אוטיזם מפגינים, בדרך כלל, התנהגות שאחרים מחשיבים כיוצאת דופן או כבלתי שירתית. התנהגויות אלו כוללות תנועות מוזרות וחזרתיות או מניירות פיזיות כמו נפנוף ידיים. יכול להיות מצב שבו אנשים על ספקטרום האוטיזם מגלים עניין אינטנסיבי רק בתחומים מצומצמים (גרינספאן ווידר, 2008).

• **קריטריונים לאבחנה של אוטיזם על פי DSM - 5 (2013)**

- א. התנאי להגדרת אוטיזם הוא הופעתם של ששה (או יותר) מתוך שניים-עשר הקריטריונים הבאים, כאשר לפחות שניים מהם בתחום היחסים החברתיים (1), אחד בתחום התקשורת (2) ואחד בתחום ההתנהגות (3).
1. ליקוי מהותי באופי יחסי הגומלין החברתיים המתבטא לפחות בשניים מהקריטריונים הבאים:
- ליקוי חמור בשימוש במספר התנהגויות לא מילוליות כמו קשר עין, הבעות פנים, תנוחות הגוף ומחוות (רמיזה באמצעות תנועות אברי הגוף) לצורך ניהול יחסי גומלין חברתיים.
  - כישלון בפיתוח יחסי חברות עם בני גילו התואמים את השלב ההתפתחותי שלו.
  - היעדר חיפוש ספונטני לשתף אחרים בהנאה (shared enjoyment), בהתעניינות או בהישגים (למשל אין הוא מראה לזולת, מביא או מצביע על חפצים המעניינים אותו).
  - היעדר הדדיות ביחסים החברתיים והרגשיים.
2. ליקוי מהותי באופי התקשורת כפי שבא לידי ביטוי לפחות באחד מן הקריטריונים באים:
- עיכוב בהתפתחות השפה המדוברת או היעדרה המוחלט (שאינו מלווה בניסיון לפצות על כך באמצעות פיתוח דרכי ביטוי לא מילוליות חלופיות כמו מחוות והבעות פנים).
  - ליקוי בולט, בקרב פרטים עם יכולת דיבור, ליזום או לנהל שיחה ולהתמיד בה.

- שימוש בשפה באופן תבניתי (סטריאוטיפי) וחזרתי או שימוש בשפה ייחודית ואישית.

- היעדר משחקי דמיון ספונטניים (משחקי כאילו) או משחקי חיקוי חברתיים מגוונים התואמים את הרמה ההתפתחותית.

3. דפוסי התנהגות, התעניינות ופעילות מצומצמים חוזרים ונשנים ותבניתיים (סטריאוטיפי) כפי שבא לידי ביטוי לפחות באחד מן הקריטריונים הבאים:

- התעסקות יתר באחד או יותר תחומי עניין מצומצמים ונוקשים המאופיינת בעוצמה או בהתמקדות חריגה.

- היצמדות נוקשה וברורה לטקסים או להרגלים מסוימים ובלתי פונקציונליים.

- דפוסי תנועה (מיינריזם) חוזרים ונשנים וסטריאוטיפיים (למשל נפנופים או סיבוב של הידיים או האצבעות או תנועה של כל הגוף).

- התעסקות יתר נמשכת עם חלקי חפצים.

ב. איחור בתפקוד או תפקוד לא רגיל במהלך שלוש השנים הראשונות לחיים לפחות

באחד התחומים הבאים: יחסים גומלין חברתיים, שימוש בשפה לצורך תקשורת חברתית, או במשחק סימבולי או של דמיון.

ג. ההפרעה אינה מוסברת טוב יותר על ידי תסמונת רט או הפרעה ניוונית של הילדות.

• הגורמים לאוטיזם

הבנת הסיבות לכל הלקויות שהזכרנו לעיל פותרת את השאלה - מהן הסיבות האפשריות לתופעת האוטיזם?

הגורמים לאוטיזם אינם ברורים, למרות שתאוריות שונות מייחסות את ההפרעה למבנה או לתפקוד מערכת העצבים המרכזית. כיום סבורים רוב החוקרים שאוטיזם נגרם בעקבות פגיעה מוחית או ליקוי גנטי הפוגעים בהתפתחות העובר. ליאו קאנר, בפרסומו הראשון ב-1943 על תסמונת האוטיזם, תיאר אותה כהפרעה ביולוגית שקיימת מלידה. בפרסומו השני בשנת 1949, שינה קאנר את דעתו והטיל את האחריות להפרעה על הורי הילדים, ששמרו אותם "במקרים שלא הפשירו". פסיכואנליטיקאים כמו בטלהיים הסכימו עם תפיסה זו כך שאוטיזם המשיך להיות מוגדר כהפתעה אפקטיבית, אך כזו הנגרמת מטיפול הורי לוקה, ולא מליקוי ביולוגי. מאוחר יותר בשנת 1964 הכחיש קאנר קיום קשר סיבתי בין אישיות ההורים ומצב הילד. הוא

הדגיש שהתרחקותו של הילד מקשרים חברתיים קיימת מלידה ומקורה ביולוגי ולא רגשי. כיום הולכת וגוברת ההסכמה שמדובר בליקוי שבא לידי ביטוי במשך השנים הראשונות לחיים. ההנחה היא כי המח נפגע בשל נטייה גנטית, עקב חשיפה לזיהום ויראלי או זיהום אחר בתקופת הינקות, עקב טראומה בזמן ההיריון והלידה, או עקב שילובן של נסיבות אלה. ילדים עם מאפיינים אוטיסטים מתקשים בתכנון ומראים חסכים במבחנים נוירו-פיזיולוגיים. חסכים אלה אופייניים לפגיעה מוחית, לפיכך נקבע כי לאוטיזם יש פגם נוירולוגי שאינו ניתן לתיקון, וכי פגם זה הוא המכתיב את לקותם הרגשית התקשורתית (פריט, 1997).

קיימים שני זרמים מרכזיים המנסים להגדיר את הסיבה הפסיכולוגית לכך:

לקות על בסיס קוגניטיבי - זרם זה מתאר את קשייו החברתיים של הילד כפועל יוצא של תהליכי עיבוד אינפורמציה לקויים וקושי בהבנת מצבים מנטאליים אצל אנשים. אוטיזם הוא מצב של "Mind Blindness" – עיוורון ה-Mind שמשמעותו קושי בהבנת האחר כשונה מהעצמי, כבעל כוונות, רצונות, רגשות ומחשבות שונים מהעצמי שלי. היפותזה זו מניחה כי כל המיומנויות החברתיות המתבססות על יכולת של ייצוג על ייפגעו. לקות ביכולת להבין מצבים מנטאליים אצל אנשים פוגעת ביכולת הילד לנבא התנהגויות ולהבין אמונות, רגשות ורצונות של אחר ולתת פרוש הולם להתנהגות חברתית. כמו כן קושי זה גורר "התייחסות אינסטרומנטלית" לאנשים: התייחסות לאנשים כחפצים והתייחסות על בסיס של מילוי צרכים (אור, 1993).

לקות על בסיס רגשי - יכולת החוויה הרגשית של הילד שונה באיכותה מן היכולת הנורמטיבית. לפי תאוריה זו הקושי בהבנת מצבים מנטאליים של אנשים אחרים נובעת מיכולת ההתקשרות הרגשית של הילד. לפי תאוריה זו ילדים עם אוטיזם נולדו עם חסך ביולוגי ליצירת קשר רגשי עם אחרים. גישה זו נותנת הסבר לקשיים החברתיים-תקשורתיים המופיעים אצל ילדים עם אוטיזם כבר בגיל מוקדם מאד בטרם מתפתחת היכולת לייצוג על. ילד אוטיסט מתקשה להבין קשרים בין אישיים מכיוון שהוא "צופה מבחוץ" על התנהגויות של אנשים אחרים בלי להיות בעל יכולת לחוות או להבין את הרגשות המלווים התנהגות זו.

תאוריה זו אינה שוללת את הקושי בהבנת מצבים מנטאליים של אנשים אחרים, אך מייחסת אותו לקושי ביכולת ההתקשרות הרגשית של ילדים אלו (לוינגר וקליין, 2002).

פרק ב' - מיומנויות תקשורת ושפה על הרצף האוטיסטי

הרצף האוטיסטי מייצג טווח רחב של לקויות.

בפרק זה נסקור את הקשיים של ילדים עם לקויות על הרצף האוטיסטי בתחומי התקשורת והשפה. בתחומים אלו קיימת פגיעה ניכרת בתפקודם של ילדים עם לקויות על הרצף האוטיסטי. עם זאת קיימת שונות רבה בין הילדים לגבי אופי הלקות וחומרתה, החל בילדים שאינם רוכשים שפה דבורה ועד לילדים בעלי תפקוד גבוה, שהלקות שלהם כמעט איננה מורגשת. תפקודם של ילדים אלה מושפע גם מרמת המשכל שלהם. בתוך אוכלוסייה זו קיימת שונות רבה מאד בין הילדים לגבי רמת המשכל שלהם והפרופילים הקוגניטיביים המאפיינים אותם.

• לקות תקשורת ושפה

כאשר ילד מאחר בהתפתחות הכישורים באחד משלשת התחומים הללו או בכמה מהם, ביחס לגילו או לצפיות הקבוצה התרבותית-חברתית שאליה הוא משתייך, נהוג לומר כי קיימת בעיה.

ישנם חמישה מאפיינים ללקויות השפה והתקשורת אצל האוטיסט,

1. לילד ישנו קושי לבטא את עצמו. קושי זה מלווה בקושי רגשי. עקב כך הוא נמנע מדיבור במצבים מסוימים.
2. ב. מודעות הסביבה ללקות התקשורת, השפה או הדיבור ואף תגובה של לעג. תופעה זו מתרחשת אצל ילדים בעיקר מעל גיל חמש, המאזינים לילדים עם לקות.
3. קושי להבין את הילד. אפיון זה תקף לילדים מעל גיל שלש מכיוון שמובנות הדיבור בגיל זה מגיעה בד"כ ל-80%, והיא ממשיכה להשתפר ומגיעה בגיל ארבע למובנות של 90% ואף למעלה מזה.
4. הבחנת הורי הילד או הצוות החינוכי לכך שהילד אינו מתפקד בתחומי שפה כמו ילדים אחרים. ייתכן שאין מבינים אותו/שיתקשה לבטא את רצונותיו, ייתכן שהוא אינו מבין סיפורים או שיחות שמתנהלות עם בני גילו.
5. ציונים נמוכים בתחום השפה ע"פ כלי הערכה של אנשי המקצוע כגון קלינאי תקשורת ופסיכולוגיים התפתחותיים.

קיימים מבחני שפה ומדדי שפה שבעזרתם ניתן לקבוע עד כמה הילד מתפקד בתחומי הדיבור יחסית לרוב בני גילו. קיימת שונות רבה בקצב ובאופן של התפתחות כישורי תקשורת, שפה ודיבור

אצל ילדים. לכן לא פעם מתקשים אנשי טיפול וחינוך להחליט אם הילד מאחר בהתפתחות איחור פשוט, או שמא סובל מלקות וזקוק להתערבות טיפולית של קלינאי תקשורת ולהדרכה מקצועית של הוריו. בעזרת מבחנים ומדדים יוכלו קלינאי התקשורת לאבחן ולהמליץ על דרכי פעולה. לקות תקשורת, שפה ודיבור מופיעה ברמות חומרה שונות: קלה, בינונית, קשה או חמורה. להחלטה לגבי חומרת הלקות יש השלכות טיפוליות-חינוכיות ואף יכולות להשפיע על התקציבים שהילד ומשפחתו יקבלו (רום, צור וקריוזר, 2009).

חשוב לציין כי מיומנויות אלה תלויות חברה ותרבות. העובדה שהתקשורת קשורה למוסכמות חברתיות הנתונות להשפעת זמן ומקום ומשפיעה על ההגדרה של "תקינות" או של "לקויות". משום כך ייתכנו קשיים הנחשבים לתקינים בקבוצות תרבותיות מסוימות וללקויות בקבוצות אחרות. כך למשל גמגום הנחשב ללקות במערב נחשב לדיבור רהוט ומכובד בשבטים אפריקאים אחדים. דוגמא אחרת מתייחסת להימנעות מקשר עין, הנחשבת למקובלת ורצויה כאשר ילדים מתקשרים עם מבוגרים בחברות מסורתיות כמו בחלק מהתרבויות של המזרח הרחוק. בתרבויות אלו אין מצפים מהילדים בגיל הרך לחוות את דעתם בנושאי שיחה שבהם דנים מבוגרים, ואילו בחברות מודרניות מערביות נחשבת התנהגות תקשורתית כזאת לבלתי תקינה (רום, צור וקריוזר, 2009).

• תקשורת בין-אישית אצל ילדים עם אוטיזם

ההתפתחות החברתית של הלוקים באוטיזם שונה כמותית ואיכותית מזו של ילדים בעלי הפרעות אחרות. אף על פי שהתלונה הטיפוסית לגבי ילדים אלה עם בואם לאבחון ראשון נוגעת לשפה, בד"כ קדמה לכך סטייה משמעותית מבחינת ההתפתחות החברתית. הדיווחים כוללים קשיים בקשר עין ובשימוש במבט כדי לווסת אינטראקציה, קושי לקחת חלק במשחקים חברתיים של הינקות המוקדמת, עניין בעצמים יותר מאשר בסביבה וכישלון יחסי ביצירת הדפוס הטיפוסי של התקשורת עם ההורים. כלומר, נראה כי המאפיין העיקרי של ילדים עם אוטיזם היא התקשורת החברתית שלהם (פרלמן ואביתר, 2010).

תקשורת מילולית אצל ילדים עם אוטיזם

לקות האוטיזם מתבטאת באיחור בהתחלת הדיבור, או חוסר דיבור מוחלט. אם יש יכולת דיבור אזי ישנה לקות בשימוש בכישורים לשוניים לצרכים חברתיים כגון פגיעה ביכולת ליזום או לקיים שיחה עם אחרים. כמו כן באוטיזם בולט חוסר גמישות בשפה המתאפיין בדיבור חזרתי

(אקולליה) או תבנית, או שימוש בשפה אישית ייחודית המובנת רק לדובר ולמי שמכיר אותו היטב. יש לציין כי, גם כאשר מתפתח דיבור הרי שגובה הקול, האינטונציה, הקצב וההדגשים יהיו חריגים. זאת ועוד, באוטיזם ימצא העדר משחק דמיוני וספונטני, העדר משחק תפקידים או משחקי חיקוי (פרלמן ואביתר, 2010).

ילדים עם אוטיזם נכשלים בתפיסת האחר כמישהו שאפשר לחלוק אתו עניין באובייקט או במאורע. שלא כמו אצל תינוקות רגילים, פנים אנושיות מעניינות רק במעט את הילד האוטיסט. ילדים אלו אינם מגלים העדפה מבחינה לדיבור אימהי ואינם מחפשים נחמה פיזית אצל הוריהם. כמה מהמיומנויות החברתיות מתפתחות עם הזמן, כך שבסביבות גיל ארבע-חמש אפשר לזהות תגובות חברתיות מבחינה כלפי מבוגרים מוכרים. המיומנויות החברתיות מתפתחות במהלך הילדות והבגרות, ועם זאת תגובות חברתיות נשארות לקויה גם אצל אוטיסטים בתפקוד גבוה. ניסיונות של ילדים אוטיסטים לקשר חברתי נכשלים בגלל הקושי בתקשורת פרגמטית, קושי לגלות אמפתיה וחוסר יכולת להשתמש במקורות מידע רלוונטיים לשם יצירת אינטראקציה גם כאשר מתפתחים יחסים חברתיים כלשהם, זה קורה בד"כ עם מבוגרים ולא עם ילדים (פרלמן ואביתר, 2010).

חלק מן הילדים האוטיסטים אינם רוכשים יכולת הבעה של שפה. בעבר טענו שכמחצית מכלל הילדים הללו אינם מדברים. כיום נמצא כי בתוך אוכלוסיית הילדים הנמצאים על הרצף האוטיסטי נכללת קבוצה גדולה של ילדים המראים סימפטומים קלים יותר של הלקות ובתוכם השתנה היחס המספרי בין קבוצת המדברים ללא מדברים. ממחקרים שנערכו נמצא כי שליש עד מחצית מהילדים עם לקויות על הרצף האוטיסטי מתקשים להשתמש בדיבור כאמצעי תקשורת שימושי ויעיל. כמו כן נמצא כי לחלק מהילדים עם איחור ניכר בהבעת השפה היה גם איחור ניכר ביכולת הבנת השפה (חגי, 2002).

כוונות תקשורתיות

התקשורת של ילדים עם לקויות על הרצף האוטיסטי מתאפיינת בצמצום במגוון הכוונות התקשורתיות, ומתמקדת בעיקר בבקשת פעולה, חפץ, הבעת מחאה/דחייה. כמו כן היא מתאפיינת בהעדר או במיעוט כוונות תקשורתיות של שאלה, שיתוף בחוויה, עידוד אחרים ויוזמה של משחקים חברתיים. כאשר ילדים עם לקויות על הרצף האוטיסטי שואלים שאלה הם עושים זאת לפעמים באופן שונה מהמקובל: שואלים שאלות מביכות, שאלות שהם יודעים את התשובה,

שואלים בהקשר לא רלוונטי או ששואלים ועונים בעצמם. גם אמצעי ההבעה של הכוונות התקשורתיות שלהם שונים מהמקובל כמו הובלה או משיכה של הזולת ושימוש בידו, כמו כן השימוש בהפקות קוליות בשלבים מוקדמים מצומצם (גרינספאן ווידר, 2008).

כישורי שיחה

בתחום זה קיימים קשיים רבים בתפקודם של ילדים על הרצף האוטיסטי המתבטאים בחוסר יוזמה, בחוסר היענות, בלקיחת תור, בהרחבה ובסיום שיחה. כמו כן הם מתקשים ליזום ולקיים שיחה המתחשבת בהקשר החברתי ובנקודת הראות של המאזין. ילדים אלו ממעטים להיענות באופן מילולי או בלתי מילולי למסרים תקשורתיים המופנים אליהם או שהם נענים באופן בלתי הולם. גם במבנה השיחה ניכרים קשיים משמעותיים בתפקודם של ילדים אלו המתאפיין בסגנון שיחה פסיבי, שיחות קצרות הבנויות מחילופי דברים מועטים, הם מתקשים לספק הערות רלוונטיות והרחבה מותאמת לנושא ולהקשר ואינם מודעים לכישלונות תקשורתיים. חסרים נוספים ניכרים בפעילויות שמע רבות יכולת שפתית מורכבת ויכולת פרגמטית. הילדים מתקשים לבנות סיפור ולהתייחס לרצף האירועים, ליחסי סיבה ותוצאה ולהתמשכות העלילה, וכן מתקשים להבין ציניות והומור (גרינספאן ווידר, 2008).

• תקשורת בלתי מילולית של ילדים עם אוטיזם

ילדים ואף מבוגרים עם אוטיזם מאופיינים לעיתים קרובות כ"שטוחים" מבחינה רגשית. להלן ממצאי מחקר לסוג של אבחון המתאר ילדים אוטיסטים כנעדרי תגובה רגשית DSM-IV-TR (2004). כאשר השוו תגובות רגשיות שלהם לתגובות רגשיות של אחרים נמצא כי במצבים שמבוגרים הביעו כאב, פחד או חוסר נוחות, או כשילדים מפגרים או בעלי התפתחות טיפוסית הפגינו קשב כלפי הפנים של המבוגר, ילדים אוטיסטים רפרפו על פני המבוגר המציג את המבע הרגשי והמשיכו לשחק בצעצוע שלהם. ההבדל בתגובות היה דרמטי כאשר במהלך האינטראקציה החברתית המבוגר העמיד פנים שהוא אינו חש בטוב ונשכב על הספה. חצי ממספר המשתתפים האוטיסטים לא הבחינו בכך, ואילו מבין המפגרים רק מועטים נשארו אדישים לנעשה. בנוסף חוקרים השוו משתתפים צעירים עם אוטיזם לקבוצת ילדים עם פיגור שכלי בגיל דומה, וילדים קטנים בעלי התפתחות טיפוסית באמצעות הליך של מתן שבח על השלמת משימה. למרות שהילדים האוטיסטים חייכו בתום המשימה, רק מעטים מהם התבוננו לעבר הוריהם/הנסיין כדי

לחלוק עמו את תחושת ההצלחה. רובם הראו התנהגות של הימנעות, בעיקר כאשר שיבחו אותם (פילובסקי וירמיה, 2002).

בדרכי תקשורת בלתי מילולית תקינה הבחנו בשלש נקודות עיקריות: הבעות פנים, קשר עין ותנועות גוף.

קשייהם של ילדים אוטיסטים בתקשורת הבלתי מילולית:

הבעות פנים ותנועות גוף

ילדים אלו מתקשים לקרוא את הרמזים הלא מילוליים של שותפם לאינטראקציה. הם מתקשים לזהות ולהבין מצבים רגשיים באמצעות הבעות פנים, מחוות גוף או שפת גוף. ילדים אלו פחות מודעים לתגובות הרגשיות של הזולת ואינם משתמשים בהם לצורך הכוונת האינטראקציה. גם ילדים בעלי תפקוד גבוה בלקות זו מזניחים רמזים חזותיים ומתקשים להבין את מרכיבי התקשורת הלא מילולית. גם כאשר ילדים אלה מצליחים לזהות משמעות של הבעת פנים בזמן מובנה, הם מתקשים לעשות זאת במהלך אינטראקציה חברתית טבעית, שבה השינויים רבים ומהירים.

קשר עין

בניגוד לילדים שמהלך התפתחותם תקין, לילדים עם אוטיזם יש קושי ליצור קשר עין, לבחון את מבט העיניים של האחר ולעקוב אחר כיוון מבטו. הם מתקשים להתיק את מבטם מאדם אחד למשנהו ומאדם לחפץ ומתקשים לשתף/להשתתף בחוויה. מחקרים שבדקו את כיוון מבט עיניהם של ילדים עם לקויות על הרצף האוטיסטי, מצאו שהם נוטים למקד את מבטם במחצית הפנים התחתונה במקום להסתכל לעיני הדובר. קשיים אלו מביאים לחסרים ניכרים ביכולתם של ילדים אלו לחלוק קשר משותף עם הזולת (פילובסקי וירמיה, 2002).

• **עידוד התפתחות השפה - דרכי טיפול**

התפתחות השפה והדיבור היא חלק בלתי נפרד מהתפתחותו הכללית של הילד וקיימות דרכים רבות שבהם ניתן לסייע לילדים הנתקלים בקשיים בהיבט זה של התפתחותם. יש מס' תכניות 'רכישת שפה' בהן ניתן להשתמש, יש פעילויות ומשחקים מגוונים שיש בהם תועלת רבה לילדים הלוקים בקשיי תקשורת כאשר המטרה העיקרית היא לסייע לילד להגיע לרמת השפה וכישורי התקשורת המתאימים לגילו. גננות ומורים עשויים למלא תפקידים חשובים כאשר הם נתקלים

ילדים עם קשיי תקשורת: הם יכולים לזהות את הבעיה/ לאסוף מידע/ לספק סביבה רגישה יותר וכן הם אלו שיצטרכו לבדוק האם הילדים משתמשים בידיעותיהם החדשות במסגרת הלימודית (קרטנר ורייט, 2000).

פעילויות המעודדות שפה:

ילדים עם בעיות שפה יצטרכו תכניות שנתפרו במיוחד כדי לפתור את קשייהם. פעילויות בגן/כיתה המעודדות שפה יכולות לכלול לדוגמה משחקים אשר מפתחים את ידיעותיו של הילד על העולם בתחומים מסוימים כגון צבעים ומידות/ נסייע לילד להאזין להוראות הנאמרות בע"פ/ נסייע לילד לעקוב אחרי סיפור קצר. יכולתו הלשונית של הילד תשפיע על בחירת הפעילות. ניתן לדרג את הפעילויות ע"פ רמות קושי. משימות שפה יכולות להתבטא כתמונות או בצורה מדוברת/כתובה. לעיתים ניתן להשתמש בספרים, בצעצועים או במחשב כל עוד המסר ברור והילד מגלה התעניינות בנעשה. פעילויות שונות ישפיעו על כמותה ותוכנה של השפה שהילד מפיק. משחקי דמיון ומשחקי בובות מעודדים יותר חילופי דברים מילוליים. ילדים מדברים יותר כאשר המבוגרים לא יהיו בסביבתם, אך כמובן ילדים עם בעיות שפה זקוקים לתיווך של מבוגר כדי להתחיל שיחה ולהמשיך בה. פעילות שנבחרה ע"י הילד תימשך זמן רב יותר וע"כ היא נושא הגיוני לשיחה. ישנם שלבים במשחקים ובפעילויות השונות וחשוב לזכור להתאים אותם לרמה השפתית של הילד, לאט לאט לעלות שלב ולא להילחץ מהתקדמות איטית מצד הילד. רק אחרי שהילד מצליח בשלב הראשון ניתן להתקדם שלב (קרטנר ורייט, 2000).

תכניות שפה:

כל תכניות השפה צריכות לכלול זיהוי של כל תחומי השפה שיש לעבוד עליהם ובפירוט כיצד ניתן להתאים את העבודה לשגרת יומו של הילד. באופן אידיאלי תחומי השפה והפרטים הספציפיים שנבחרו מתוכם צריכים להיות בעלי השפעה מרבית על יכולתו של הילד להבין את האנשים האחרים המצויים סביבו ולהשפיע עליהם, לדוגמה במקרה של ילד בלתי מילולי יש צורך להשתמש במעט פעלים ושמות עצם כדי שיפיק תועלת ויוכל ליצור משפט. חשוב שתוכן הפעילויות והדרך בה הן נעשות יהיו תואמים לרמה השפתית של הילד וכן יעשו באופן חזרתי בגן/ביה"ס ובבית עם ההורים. יש לזכור שכדי שהעבודה עם הילד בעניין השפה תישא פרי יש להפכה לחלק מחיי היום יום של הילד. המטרה העיקרית בהתפתחות השפה היא לאפשר לילד להשתמש בכישורי התקשורת כדי להשפיע על הסביבה. שינון של מילים, צרופים ומשפטים לא תמיד יועיל

כיוון שסביר להניח שהילדים לא ישתמשו בהם בחיי היום יום. ילדים רוכשים שפה ע"י זיהוי הכללים הפועלים בשפתם מתוך דוגמאות המוצגות בפניהם ומתוכן הם יוצרים משפטים משלהם שניתן להשתמש בהם בסיטואציות חדשות. דוגמאות ברורות וחזרה על אותה סיטואציה מגבירות את הסיכויים שהילדים יקשרו בין המילים לבין הכללים המצויים במבנה המילה והמשפט. כמובן שיש להתאים זאת לרמה שבה הילד נמצא ושיהיה תואם לשפה המדוברת בחיי היום יום (קריסנר ורייט, 2000).

דגמי חיקוי ושאלת שאלות :

החיקוי מתרחש באופן ספונטני אצל ילדים הרוכשים שפה ; אם ילד מתקשה לרכוש שפה אפשר להשתמש באסטרטגיה זו של חיקוי כדי לשכלל ולהרחיב את דברי הילד. חשוב להרחיב את דברי הילד ולהפוך את המילים למשפטים ומשפטים פשוטים למורכבים. גם שאלות יכולות לתרום להתפתחות השפה. שאלות מעצם מהותן מטילות מרות ותובענות ולכן כאשר שאלות נשאלות בכיתה הילדים עונים לשאלות אך אומרים מעט מאד מעבר לכך. שיחה היא טובה ויעילה יותר כאשר היא ספונטנית ויש בה פחות שאלות. כששואלים שאלה חשוב שהיא תהיה קשורה לנושא/ שאלת בחירה/ שאלה פתוחה. בכל שיחה צריך שיהיה גם משוב. המשוב בשיחה הוא חשוב ויעיל מאד כדי שהילד ידע שהמבוגר הבין את דבריו לכן חשוב לקיים משוב - ע"י מילוי בקשתו של הילד/ הרחבת נושא השיחה (קריסנר ורייט, 2000).

לסיכום - ילדים עם בעיות שפה יקבלו את הסיוע הטוב ביותר מהאנשים המעוניינים לעבוד עימם והמחליפים עימם מידע תוך התבססות על ידע מקצועי מתאים. השיפור בהבנת השפה ובשימוש בה יהיה תהליך הדרגתי שעשוי להימשך במשך כל שנותיו של הילד בבית הספר. מהירות השינוי תהיה תלויה בחומרת הבעיה, באיכות העזרה שהילדים מקבלים ובעמדתם כלפי קשייהם.

פרק ג' – תקשורת תומכת חלופית

• תקשורת תומכת חלופית

בשנות השבעים והשמונים התפתח תחום בין-מקצועי חדש המכונה תקשורת תומכת וחלופית (תת"ח). מטרתו לענות על הצרכים של אנשים שאינם מדברים ושאינם מסמלים גרפית (כלומר כותבים). המושג תקשורת תומכת וחלופית מתייחס לכל צורת תוספת של תקשורת שמרחיבה או מחליפה דיבור ו/או כתיבה לאנשים שאינם עצמאים בתקשורת בכל המצבים. תקשורת תומכת חלופית היא גישה טיפולית הכוללת כלים ואסטרטגיות שנועדו לעקוף לקויות ומוגבלויות בהבעת השפה ובהבנתה ולתמוך בתקשורת. זהו תחום ידע המאפשר לסייע ולתמוך - באמצעים נוספים מלבד דיבור - בילדים ומבוגרים המתקשים לדבר ולתקשר את צרכיהם, להביע עמדה או דעה ולחלוק חוויות משותפות עם האחר. אמצעים אלו כוללים דרכי תקשורת טבעיות כמו ג'סטות והפקת קולות וכן עזרים ייחודיים לתקשורת כמו לוחות תקשורת, מכשירי פלט קולי ומחשבי תקשורת (לוינגר, 2007).

לילדים עם קושי בדיבור השימוש בתת"ח חיוני להשתתפותם בחיי היומיום ולשמירה על איכות חייהם. כמו כן עבור ילדים עם קושי ברכישת דיבור שימוש בתת"ח הוא בסיס חיוני לבניית תשתית שפתית ולרכישת מיומנויות תקשורת בין אישית המקדמות התפתחות רגשית, חברתית וקוגניטיבית.

התאמת אמצעי תקשורת ליכולותיו ולצרכיו האישיים של האדם המשתמש בתת"ח מתבצעת על בסיס הערכה של צוות רב מקצועי בשיתוף האדם עצמו, בני משפחתו והאנשים הקרובים אליו.

• אמצעי התקשורת התומכים

ג'סטות - ג'סטות הן תנועות גוף המשמשות להעברת מסר בעל משמעות קבועה כגון – נפנוף יד ל"שלום", נענוע ראש ל"לא" והצבעה. לעתים קרובות מופיע שימוש בג'סטות אצל פעוטות עם התפתחות טיפוסית כמקדים דיבור. ג'סטות אלו מאפשרות לפעוט העברת כוונות תקשורתיות ברורות וחווית תקשורת מהנה. בעבור ילדים עם מוגבלות בדיבור, הג'סטות, בהיותן ערוץ טבעי וזמין, מהוות הרחבה משמעותית למערכת התקשורת שלהם.

שפת הסימנים - שס"י היא שפת הסימנים הייחודית לישראל והיא משמשת את אוכלוסיית החרשים ולקויי השמיעה. זו שפה בעלת חוקים וכללים משלה ויש בה אפילו סלנג. זו שפה מרתקת

ועשירה שמתעדכנת כל הזמן. משום מה קיים מיתוס ששפת הסימנים היא שפה בינלאומית. אין זה נכון! לכל ארץ יש שפת סימנים משלה, שהתפתחה במהלך השנים לפי המאפיינים התרבותיים של אותה ארץ. בישראל, למשל: מסמנים "חלב" בתנועות של חליבת פרה, בספרד מסמנים "חלב" בתנועה של לחיצה ליד החזה. עבור אנשים שומעים שיש להם לקויות דיבור שפת הסימנים עשויה להיות ערוץ תקשורת זמין. לעתים קרובות אנשים אלו ישתמשו בסמלים מתוך שפת הסימנים כחלק ממערך התקשורת שלהם.

לוח תקשורת - הוא מאגר תמונות או סמלים המותאם באופן אישי למשתמש ונגיש לו, ומהווה חלק מהמערך התקשורתי הכולל של אותו משתמש. ניתן להציג את התוכן התקשורתי בלוח באמצעות: תמונות, ציורים, אותיות או מילים וכן תמונות ברמות הפשטה שונות כגון צילומים, סמלי PCS או symbolstix. ניתן לשלב ייצוגים שונים באותו לוח.

צורת בניית הלוח מאפשרת הבעה ברמות שונות של הפשטה. כמו כן ניתן להתאים למשתמש את המאפיינים הוויזואליים של הלוח כגון - כמות הסמלים בדף, גודלם, צבעם, צבע הרקע וכו'.

דרכי השימוש בלוח תקשורת הן מגוונות: המשתמש יכול לומר משהו באמצעות הצבעה על תמונה/ אות/ מילה או סמל המייצגים את המושג שאותו רוצה להעביר למאזין, הוא יכול להשתמש באיבר גוף אחר כגון רגל או סנטר לצורך הצבעה, במבט עיניים, בצורות סריקה שונות או בעזרים מסוגים שונים המאפשרים נגישות אופטימלית, כמו כן יכול המשתמש לתלוש ולמסור את התמונה כדי להעביר את המסר למאזין.

סמלים לבניית לוחות תקשורת

כל סמל מהווה ייצוג למילה ומיוצג בדרך כלל בצד המילה הכתובה. סמלים אלו יכולים לשמש כבסיס לבניית לוחות תקשורת. הסמלים יכולים לייצג מערכת שפתית מורכבת, לדוגמא משפטים מורכבים, שיח ברמה גבוהה ועוד. כיום בגני הגיל הרך רוב הילדים משתמשים בסמלי symbolstix. בבית הספר רוב התלמידים הבוגרים יותר עוברים משימוש בסמלי PCS לשימוש ב-symbolstix.

פלט קולי - הוא מכשיר עליו מוקלט/ים מסר/ים ובאמצעותם המשתמש יכול להשמיע את המסר ולתקשר עם סביבתו. הפלט הקולי הוא ערוץ תת"ח המאפשר תקשורת מהירה ואינטראקטיבית,

וכן נוכחות קולית של המשתמש. קיים מגוון רחב של פלטים קוליים. ניתן להתאים למשתמש פלט קולי בעל מסר אחד ועד פלט קולי עם מאות מסרים.

מחשב תקשורת - הוא מחשב שהותקנה עליו תוכנת תקשורת המאפשרת למשתמש להשמיע את המסר ולתקשר עם סביבתו. הוא דומה לפלטים קוליים אך המחשב מאפשר בניית מערכת לוחות תקשורת רחבה ועשירה יותר מאמצעים אחרים, וכן מעבר יעיל בין הלוחות. כמו כן מאפשר המחשב למשתמש מגוון דרכי נגישות ללוחות תקשורת כגון הצבעה, מגוון דרכי סריקה ומתגים.

אייפד - הוא כלי המתאים לשימוש כחלק ממערך התקשורת של מגוון משתמשים (נייד, נפוץ בכלל האוכלוסייה, מאפשר התאמות רבות למשתמש וכו'...). כדי להשתמש באייפד לצורך תקשורת ניתן לרכוש אפליקציית תקשורת ממגוון רחב של אפליקציות תקשורתיות הנגישות כיום. לכל אפליקציה מאפיינים משלה כגון גודל לוחות, אופן הדגשת המסר וכו'.

תחום זה נמצא בתהליך שינוי וחדשנות מתמידים ומומלץ להיעזר בקלינאית תקשורת ומרפאה בעיסוק בבחירת האפליקציה המתאימה לשימוש בעבור כל משתמש כחלק ממערך התקשורת שלו (סלוין וטננבאום, 2014).

• השימוש בתקשורת תומכת חלופית אצל ילדים עם אוטיזם

ילדים עם אוטיזם נמצאים על הקשת של הספקטרום האוטיסטי ומאופיינים בין היתר בבעיות תקשורתיות קשות המלוות בקשיי שפה, הבנת שפה והבעתה. ילדים אלו הם בלתי מילוליים/ נתינת מודל או לחלופין בתקשורת תומכת חלופית. יכולת ההתקשרות של ילדים אלה עם הסביבה מילוליים מתקשים ואינם מצליחים לתקשר עם הסביבה בכוחות עצמם אלא נעזרים בתיווך, פגומה ולכן התקשורת איתם באמצעות תת"ח משמשת כגלגל הצלה. באמצעות תקשורת נכונה האדם יכול להיות מובן יותר ולתפקד באופן עצמי בסביבה ובקהילה, ולכן לילד עם אוטיזם נשתמש בתת"ח - בין בלוחות תקשורת ובין במחשבי תקשורת. אמצעי התת"ח מסייעים להבין את המתרחש בסביבה וביכולת לתקשר עם האחר, לספר חוויה, להביע רגשות ולבקש רצונות.

כיום משמשת תת"ח את אוכלוסיית הילדים הלא מדברים בכל רחבי הארץ. בכל מסגרות החינוך המיוחד שבהן נמצאים ילדים בעלי פיגור שכלי, ליקוי התפתחותי, שיתוק מוחין, אוטיזם, הפרעות שפה ספציפיות ואפרקסיה התפתחותית של הדיבור - הוקמה והתפתחה תכנית תת"ח לענות על צרכי תקשורת של האוכלוסייה הלא מדברת/ אנשים עם חסכים קשים בתקשורת, כאשר המטרה

היא פיתוח תכניות תת"ח מתאימות וקידום יכולות תקשורת ואיכות חייהם של אנשים אלו
(לוינגר, 2007).

מקרה בוחן

תיאור המשתתפים

תלמידים בגן תקשורת בו שימשתי כגננת. בגן לומדים 6 ילדים בגילי 4-6, כל ילדי הגן נמצאים על הספקטרום האוטיסטי. חלקם בתפקוד גבוה וחלקם בתפקוד נמוך.

במחקר נבדקו שישה ילדים: ישי, איתמר ומשה - ילדים מילוליים, יש להם שפה והשימוש בתת"ח מסייע להם בהבנת השפה והעברתה, ובבניית משפט תקין יותר ומכוון לזולת. כמו כן נחקרו שלשה ילדים בלתי מילוליים - ניסים, ינון ומוטי שאין להם שפה בכלל מלבד מילים לא מכוונות, או השמעת צלילים/ מספר מילים בודדות ממש, בעבורם התת"ח הוא כלי תקשורתי בסיסי המהווה תחליף ליכולת הדיבור שלהם.

בתחילה, השימוש בתת"ח היה רק בזמן ארוחת בוקר - שאז המוטיבציה גבוהה יותר מכל פעילות אחרת היות והילד רעב ורוצה לקבל את מבוקשו בהקדם. בהמשך התהליך השתמשו בתת"ח גם לפעילויות נוספות.

תיאור המחקר

כדי לבדוק את שיפור מיומנות השפה אצל ילדים עם אוטיזם באמצעות תת"ח - הנעזרים במחשב תקשורת ו/או בלוחות וסמלי תקשורת - ערכתי תצפית על ילדים אלו בשני חלקים שונים של המחקר: לפני ההתערבות - במהלך חודש ינואר ערכתי תצפית אחת לשבוע במשך 3 שבועות. לפני ההתערבות לא היה שימוש בתת"ח או שימוש מופחת מאד. במהלך ההתערבות - הודות ללמידה מסיבית ותיווך מתמיד הילדים השתמשו בתת"ח; שימוש מוגבר לאורך שעות היום.

בתחילה השימוש בתת"ח היה ברמה בסיסית מאד. לילדים עם סמלי PCS נתנו שני סמלים בלבד - כרטיס אחד של המילה "לחם" וכרטיס שני של המילה "מים". הילד היה מגיש את הכרטיס וכך ידענו מה הוא רוצה. לאחר שגילה הבנה הועלתה הרמה בהדרגה למספר נוסף של כרטיסים שכללו גם ממרחים + פעלים שונים כמו: רוצה, עוד די, למרוח, גבינה וכו'. לאחר שנראתה הבנה מלאה ושליטה בשימוש בסמלי PCS המשכנו עם הילד לשימוש בלוחות תקשורת.

לוח תקשורת הוא בעל מבנה אחיד הניתן להרחבה. ישנם ארבעה טורים: טור אחד של פנייה (גננת, רוצה, עוד, די). טור שני של פעלים (לאכול, למרוח, לחתוך, לשים, למזוג וכו'). טור שלישי

ורביעי כוללים את המילים לחם, מים וממרחים שונים בהתאם לארוחה. בכל פעם שהילד רוצה לאכול משהו מסוים הוא מצביע על המבוקש וכך אנו יודעים מה הוא רוצה. בתחילה הילד מבקש רק ברמת מילה בודדת כמו: לחם/ גבינה/ מים וכדו'. אח"כ מבקש ברמת צרוף כמו: רוצה + לחם. בשלב מתקדם הילד משתמש אף בפעלים, כמו: למרוח + גבינה. בשלב מאוחר יותר הילד יכול לבנות משפט עם שלש-ארבע מילים כמו: רוצה + לאכול + לחם + גבינה. שלב גבוה יותר הוא השלב שהילד לומד לבנות משפט תקין עם מילות יחס ואותיות שימוש.

כמו השימוש בלוחות תקשורת כך השימוש במחשב תקשורת. ההבדל היחיד הוא בכך שבמחשב תקשורת הילד לוחץ על הכרטיס שבו חפץ והמחשב משמיע את המילה ואז הילד יכול לחזור על המילה או על המשפט ולהגות אותם ממש. מחשב תקשורת ניתן לילדים עם רמה תקשורתית גבוהה.

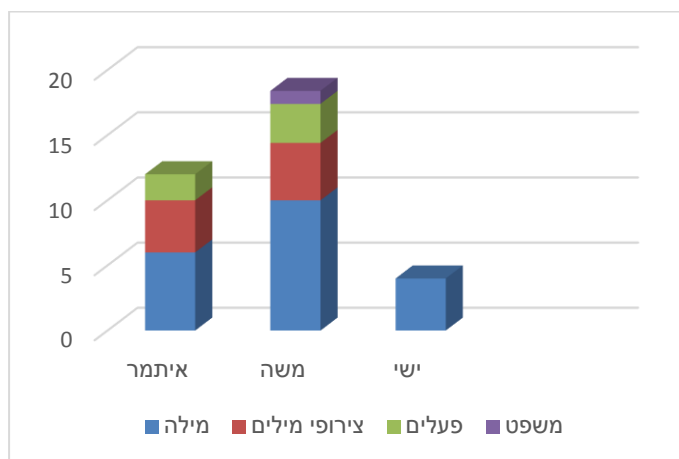
שלבי התערבות התת"ח הם החל בשלב סמלי PCS, – המשך בלוחות תקשורת ולבסוף מחשב תקשורת אשר השימוש בו משתכלל יותר ויותר לפי רמת הילד.

למידת השימוש בתת"ח הייתה עקבית במהלך המחקר, ולא מוותרת. בתחילה השימוש בתת"ח היה ע"י קלינאית תקשורת בשיעורים אינדיבידואליים ורק אח"כ השימוש נכנס גם במהלך הפעילויות השונות בגן. התחלנו את השימוש בתת"ח, כאמור, בזמן ארוחת בוקר כאשר קלינאית התקשורת וסייעות התקשורת תמכו לאורך כל הדרך: הן ישבו מאחורי הילד ותמכו בו כאשר רצה לבקש ע"י התת"ח, הן הראו לו כיצד לבקש ושמשו עבורו מודל לחיקוי במהלך הלמידה. דרך למידה זו הייתה טובה ויעילה מאוד. היו ניסיונות לשנות את אופי הלמידה כאשר סייעות התקשורת רק צופות מהצד ונותנות לילד להסתדר לבד, אולם זה הקשה מאוד על התקדמותם והשימוש בתת"ח נעשה מופחת יותר, בעיקר לילדים המשתמשים בלוחות תקשורת כי הם צריכים הכוונה מתמדת, לכן חזרנו לצורת הלימוד הראשונה. חשוב לציין כי התוכן בלוחות/מחשב תקשורת משתנים כל שבוע בהתאם לארוחה. בכל שבוע אנו משנים ממרחים/ ירקות/ תוספות וכן משנים זאת גם בתת"ח - דבר שמצד אחד מקשה על הילד היות שבכל פעם הילד צריך לשים לב על מה לוחץ/ מצביע שהרי המיקום של הפריט משתנה והשימוש צריך להיעשות בצורה מכוונת ולא באמצעות הזיכרון, אך מצד שני מראה על הבנה ושימוש נכון בתת"ח.

ממצאים:

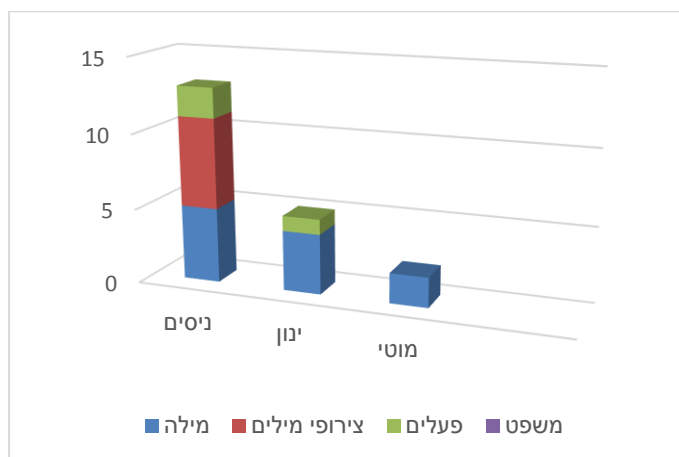
גרפים אלו מציינים את השימוש במיומנות השפה בזמן הארוחה של כל קבוצה בנפרד וביחד לפני ההתערבות:

גרף א' – שימוש בשפה בזמן הארוחה קודם ההתערבות – קבוצת הילדים המילוליים

בגרף א' נראה כי בקרב קבוצת הילדים המילוליים קיים פער בשימוש בשפה קודם ההתערבות. כל הילדים עשו שימוש במילים, גם אם ברמות שונות, אולם רק שניים מהם עשו גם שימוש בצירופי מילים ובפעלים, ורק אחד מהם הרכיב משפט שלם.

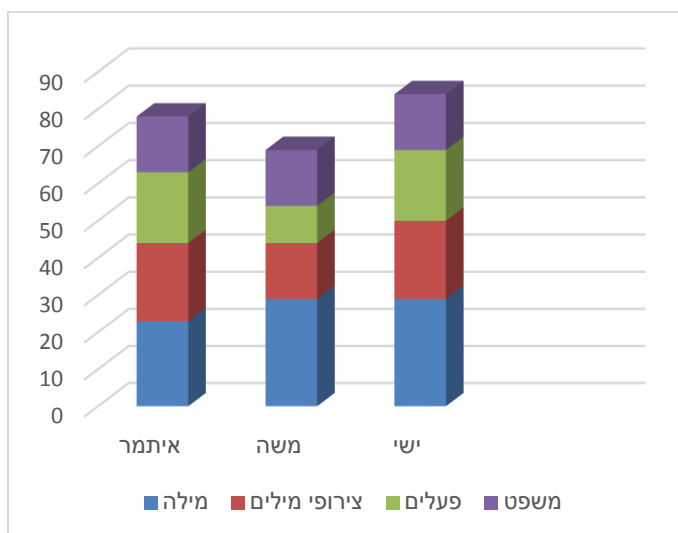
גרף ב' – שימוש בשפה בזמן הארוחה קודם ההתערבות – קבוצת הילדים הבלתי מילוליים

בגרף ב' נראה כי בקרב קבוצת הילדים הבלתי מילוליים קיים פער בשימוש בשפה קודם ההתערבות. כל הילדים עשו שימוש במילים, גם אם ברמות שונות, אולם רק שניים מהם עשו שימוש בפעלים, ורק אחד מהם עשה שימוש בצירופי מילים ואף ילד אינו הרכיב משפט שלם.

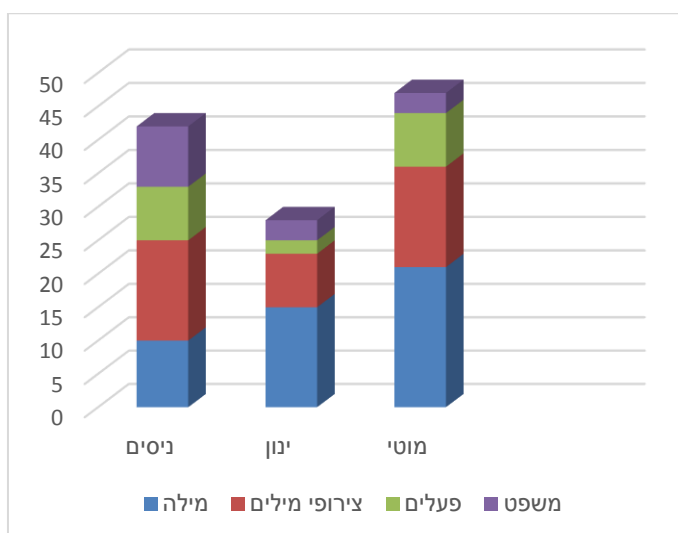
גרפים אלו מציינים את השימוש בשפה של כל קבוצה בנפרד לאחר ההתערבות:

גרף ג' שימוש בשפה בזמן הארוחה לאחר ההתערבות – קבוצת הילדים המילוליים

בגרף ג' נראה כי כל הילדים המילוליים עשו שימוש בכל מיומנויות השפה, והשימוש רב משמעותית אצל כל הילדים מאשר לפני ההתערבות. בנוסף ניתן להשים לב ששני ילדים לפני ההתערבות לא הרכיבו משפט שלם אחד, ולאחר ההתערבות כולם הרכיבו משפטים בצורה משמעותית. מכלל התצפיות ניתן לראות שלפני ההתערבות הילדים השתמשו בשפה בין 3 - 18 פעמים. לעומת המצב לאחר ההתערבות שבה הילדים השתמשו בשפה בין 65 - 80 פעמים!!

גרף ד' שימוש בשפה בזמן הארוחה לאחר ההתערבות – קבוצת הילדים הבלתי מילוליים

בגרף ד' נראה כי כל הילדים הבלתי מילוליים עשו שימוש בכל מיומנויות השפה, והשימוש רב משמעותית אצל כל הילדים מאשר לפני ההתערבות. מכלל התצפיות ניתן לראות שלפני ההתערבות

הילדים השתמשו בשפה בין 12-2 פעמים, לעומת המצב לאחר ההתערבות הילדים השתמשו בשפה בין

25 – 45 פעמים!!

תוצאות- מקרה בוחן

מהנתונים שלעיל ניכר כי ילדים עם אוטיזם הראו עליה משמעותית ברמת התפקוד בעקבות השימוש בתת"ח. מסקנה זו באה לידי ביטוי גם **בכמות** - מספר הפעמים שיזמו תקשורת וגם **באיכות** – השתמשו במיומנויות שפה מורכבות, שכוללות בתוכם שימוש ברמת המילה, צירופי מילים, פעלים והרכבת משפט.

עוד עולה מהמחקר, ילדים מילוליים הנעזרים בתת"ח הראו עלייה רבה יותר ברמת התפקוד, לעומת הילדים הבלתי מילוליים הנעזרים בתת"ח. הגרפים מסכמים את התקדמותם של הילדים המילוליים לעומת הבלתי מילוליים במיומנות השפה, כל מיומנות בנפרד.

ברמת מילה ניתן לראות כי הילדים המילוליים הצליחו להגיע לרמת תפקוד גבוהה, לעומת הילדים הבלתי מילוליים שהגיעו לרמת תפקוד נמוכה יותר. גם **בצירופי מילים** מסתמנת עלייתם של הילדים המילוליים לרמת תפקוד גבוהה בעוד שהילדים הבלתי מילוליים הגיעו לרמת תפקוד נמוכה. **בפעלים** שוב נראה הישגם של הילדים המילוליים עד לרמת תפקוד גבוהה בעוד שאצל הילדים הבלתי מילוליים ניכרו רמות תפקוד שונות. **במשפט** הילדים הבלתי מילוליים הצליחו להגיע לרמת תפקוד בינונית, מלבד התלמיד ישי שהצליח להגיע לרמת תפקוד גבוהה. אצל הילדים הבלתי מילוליים נצפתה רמת תפקוד נמוכה, מלבד מוטי שהגיע לרמת תפקוד בינונית.

בהתאם לכך, בשלש מיומנויות השפה הראשונות (מילה, צירופי מילים, פעלים) הילדים המילוליים אכן הצליחו להשתפר ברמת התפקוד לעומת הילדים הבלתי מילוליים.

ברמת המשפט הילדים המילוליים הראו עלייה בתפקוד אך לא כל כך משמעותית.

מניתוח התוצאות ניתן להסיק כי :

1. היכולת המילולית תורמת לשיפור מיומנות השפה והתקשורת. המחקר נערך הן על קבוצת ילדים מילוליים והן על קבוצת ילדים בלתי מילוליים. במהלך התצפיות וכן ע"פ הנתונים ניתן לראות כי קבוצת הילדים המילוליים הגיעה ליכולות גבוהות יותר. יש להם יכולת לדבר ולתקשר, אע"פ שאינם עושים זאת בדרך הנכונה בשל לקותם, אך עדיין יכולת זו של דיבור מהווה משענת ויציבות, דבר החסר לילדים הבלתי מילוליים.

2. גם במחקר זה ניתן לראות עד כמה השימוש בתת"ח הנעשה באופן מותאם לצרכיו של הילד ובהדרגתיות משמש ככלי תקשורת-חברתי.

דיון ומסקנות

1. ילדים עם מוטיבציה גבוהה - הגיעו להישגים טובים ומשמעותיים יותר. כדי להצליח יש כישורים/ כלים שהילד קיבל או רכש בזמן הלמידה והם מהווים את הבסיס הראשוני ללמידה, אך כדי שהדברים יתבצעו ויעשו בצורה המקסימלית - יש צורך והכרח בכח הרצון של הילד.

2. השימוש בתת"ח מצריך אותנו - הצוות, להיות זמין אליו במשך כל הזמן שבו הוא משתמש בתת"ח, במיוחד ילד בלתי מילולי אשר זו הדרך היחידה שלו ליצירת קשר. ברגע שאיש הצוות יתמהמה ולא ישים לבו לבקשת הילד המובעת באמצעות מחשב/ לוחות/ סמלי תקשורת, אזי עלול הילד להתייאש מהשימוש בתת"ח ולהיכנס לתוך העולם הפרטי שלו או שהוא עלול להתפרץ בבעיות התנהגותיות/ רגשיות. לכן חשוב לשים לב לכל פנייה של הילד דרך התת"ח.

בנוסף, התקבלו החלטות לגבי המשך הפעולה. במהלך ניתוח הנתונים הסתבר כי הגן נתפס כקבוצה, כגוף אחד ולא כארגון של פרטים, דבר שאינו חיובי בהכרח, ולכן עלתה ההצעה לחלק את הגן לשתי קבוצות בזמן השימוש בתת"ח. קבוצה אחת לילדים מילוליים וקבוצה שנייה לילדים לא מילוליים. כך שלכל ילד יינתן מענה תואם לפי רמת היכולת האישית שלו.

הצעה נוספת שעלתה היא לצלם את הפעילות עם תת"ח בווידיאו. כדי שאיש הצוות יוכל לצפות בצילומים ולהתייחס גם לעצמו, לצורת הדיבור שלו עם הילד ולא רק להתנהגותו של הילד או להתנהגות הקבוצה.

מתוך המחקר הוכח עד כמה השימוש בתת"ח יעיל ונושא פרי אצל ילדים על הספקטרום האוטיסטי, ובמיוחד אצל ילדים מילוליים. הממצאים מוכיחים שלאחר שהילדים למדו והתנסו בתת"ח, ניתן לראות אותם משתמשים באופן נכון, תואם ומכוון. התת"ח איפשר לילדים שיש להם הפרעות תקשורת לתקשר ולפעול בצורה יעילה ולהיות משולבים בחברה.

בנוסף, הילדים המילוליים הצליחו להשתמש במיומנויות שפה גבוהות יותר (כגון: הרכבת משפט) באמצעות השימוש במחשב תקשורת לעומת הילדים הבלתי מילוליים.

סיכום

עבודה זו עסקה בהשפעתה של תקשורת תומכת חלופית על ילדים עם אוטיזם.

הסקירה הספרותית התייחסה תחילה לקבוצת המחקר - ילדים על הספקטרום האוטיסטי. הלקות העיקרית של ילד עם אוטיזם היא לקות בתחום השפה והתקשורת וע"כ הורחב בפרק השני על מיומנות תקשורת ושפה אצל הילדים עם אוטיזם, פרק זה עסק במיומנות השפה - התפתחות השפה אצל הילד, ליקויים, חסר באוצר מילים ודרכים להרחבת השפה. כמו כן במיומנות התקשורת - פורטו דרכי תקשורת מילוליים ובלתי מילוליים. בהמשך הוצגה דרך עבודה עם ילדים אלו במיומנות שפה ותקשורת דרך השימוש בתת"ח: תקשורת תומכת וחלופית.

לאור סקירת הספרות הובן עד כמה הילדים על הספקטרום האוטיסטי מורכבים בשל הלקויות שלהם ומצריכים דרך עבודה עקבית ומעמיקה, כאשר השיטה הנהוגה כיום בארץ ובעולם בכלל היא השימוש בתקשורת תומכת וחלופית. דרך השימוש בסמלי תקשורת, לוחות/ מחשב תקשורת ניתן לקדם את הילד עם האוטיזם מבחינה שפתית ומבחינה תקשורתית-חברתית. עוד התברר שהשימוש בתת"ח דורש מאמץ והכנה מרובה מהצוות ואילו מצד הילד דורש מוטיבציה ללמידה ועקביות במשימה, רק בדרך זו יתאפשר להתקדם ולהגיע להצלחה.

מהמחקר עולה כי השימוש בתת"ח - לוחות/ מחשבי תקשורת היה יעיל והוכיח את השפעתו במהלך הלמידה. שתי הקבוצות שנחקרו במחקר - גם הילדים המילוליים וגם הילדים הבלתי מילוליים - הגיעו להשגים יפים בסוף המחקר לעומת הרמה השפתית שהיתה קודם המחקר, וכמובן עוד היד נטויה, וככל שיתנסו יותר ויקבלו יותר עזרה והכוונה מקצועית - יגבר אצלם הרצון להצליח ועם זאת תשתמר מיומנות זו יותר ויותר.

מתוך האמור, הצעתי לאנשי מקצוע אחרים הרוצים להעמיק ולבדוק מיומנויות אלו אצל ילדים עם אוטיזם, שיערכו את המחקר בשלשה מהלכים: תצפיות לפני המחקר, במהלכו ומס' חודשים אחרי המחקר, היות ועי"כ ניתן לנתח את הנתונים המתקבלים בצורה נכונה ומדויקת יותר מפני שלכל אחד מן המצבים לאורך זמן יש יכולת השפעה שונה, ויש סיכוי שהתוצאות יהיו נכונות ומדויקות יותר.

כולי תקווה, שמחקר יעמוד לעזר לאותם אנשי מקצוע העוסקים בספקטרום האוטיסטי ושואפים להרחיב את מיומנויות התקשורת לילדים אלו.

ביבליוגרפיה

- אור, מ'. (1993). אוטיזם ותאוריית ה-mind, המחלקה לפסיכולוגיה ובי"ס לחינוך. האוניברסיטה העברית
- גרינספאן, ס'. וידר, ס'. (2008). טיפול באוטיזם - גישות חדשות לעזור לילדים להתייחס, לתקשר ולחשוב. הוצאת "אמציח"
- חגי, ע'. (2002). כשירות חברתית. תל-אביב: הוצאת "עלים"
- לוינגר, ס'. קליין, פ'. (2002). הכשר לקשר - הערכה וטיפול בילדים עם בעיות תקשורת, גישות חדשניות. הוצאת "אח"
- לוינגר, ס'. (2007). קישורים - טיפול בילדים עם בעיות תקשורת. הוצאת "אח"
- סליון, א. טננבאום, ר. (2014). תקשורת תומכת וחלופית. בית איזי שפירא. הוצאת מרכז דה-לו
- פילובסקי, ת'. ירמיהו, נ'. (2002). ליקויים בקשב משותף של ילדים צעירים עם אוטיזם. בתוך: "הכשר לקשר" עורכות-לוינגר, ס. וקליין, פ. ירושלים: הוצאת "אח"
- פריט, א'. (1997). אוטיזם - פשר החידה. תל-אביב: ספרות פועלים
- פרלמן, א'. ש', אביתר. (2010). התנהגויות חברתיות קצרות וארוכות טווח בקרב ילדים בעלי תסמונת ויליאמס ובעלי אוטיזם בתפקוד גבוה. עיון ומחקר בהכשרת מורים. גליון 12
- קרסנר, מ'. רייט, ג'. (2000). בעיות תקשורת בקרב ילדים בגיל הרך: דרכי טיפול. קריית ביאליק: הוצאת "אח"
- רום, א'. צור, ב'. קריזר, ו'. (2009). שפה וקוץ בה: לקויות תקשורת, שפה ודיבור אצל ילדים. תל-אביב: מכון מופ"ת

- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5®). 2013.
- Grandin, T. 2010. "The World Needs All Kinds of Minds" Presentation at ted. Com, February. New York